

bogen det indtryk, man har faaet af forf.s tidligere arbejder, at administrationshistorien er hans naturlige forskningsområde. Centraladministrationens arkiver fra enevældens slutningstid kender han som få andre nulevende historikere, og han forstår at afvinde dem resultater af værdi. Man ønsker ham held til fortsat virke på dette og andre felter, men helst ogsaa større tålmodighed til at afdække og gennemarbejde sit emnes problemer. Hans utvivlsomme evner som historiker vil først da fuldtud komme til deres ret.

Poul Bagge.

F. Elle Jensen: Pietismen i Jylland. Studier over jydsk Menighedstilstande, særlig paa Landet, omkring Midten af det 18. Aarh. (Teologiske Studier Nr. 5). Kbh. 1944, 182 Sider.

Gennem mere end hundrede Aars kirkehistorisk Forskning er der i Danmark blevet gjort et omfattende Arbejde for at tilvejebringe Klarhed over den Betydning, den pietistiske Bevægelse har haft herhjemme. Mænd som Jens Møller, L. Helveg, H. F. Rørdam, L. Koch, H. L. Møller — for blot at nævne nogle af de ældre — har i talrige større eller mindre Afhandlinger søgt at skildre Pietismens almindelige Karakter, dens Sammenhæng med udenlandske Bevægelser, dens Indflydelse paa Lovgivningen og Landets Kulturtilstand, dens bærende Personligheder, dens Læreinhold og de litterære Udtryk, dette har givet sig. Der er derved fremskaffet et betydeligt Kildemateriale og paa fortjenstfuld Maade blevet kastet Lys over vigtige Sider af Pietismens Historie, men den hidtidige Forskning har haft den fælles Svaghed, at den gennemgaaende har været ensidigt orienteret ud fra København. Som naturligt var, har man i første Række ganske overvejende betragtet Pietismen med Hovedstaden som Udgangspunkt, har interesseret sig for dens ledende Mænd herinde, for deres almenkirkelige Indflydelse og deres Forhold til Retningens Tilhængere og Modstandere og derved søgt at bestemme Pietismens Plads som fremherskende Element i en hel Periodes Kirkehistorie. Derimod har man i langt mindre Grad beskæftiget sig med de vigtige Spørgsmaal: hvor dybt trængte Pietismen ned i det danske Folk, og hvad lader der sig paavise med Hensyn til dens geografiske Udbredelse i Landet?

Det maa da siges at være en særdeles paakrævet Opgave, som fhv. Højskoleforstander, cand. theol. F. Elle Jensen har givet sig i Kast med, naar han har villet undersøge disse Spørgs-

maal, for saa vidt Jylland angaar. Forfatteren, der bl. a. gennem flere Afhandlinger i »Kirkehistoriske Samlinger« har kvalificeret sig som historisk Forsker, er gaaet til Losningen af denne Opgave udrustet med mange Forudsætninger. Foruden af et godt Kendskab til Tidens almindelige Kirkehistorie er Elle Jensen i Besiddelse af et nøgternt Omdømme, af et skarpt og klart Blik for historiske Fænomeners Ejendommelighed og for Kildematerialets Karakter, — ikke for intet er han udgaaet fra J. Oskar Andersens kritiske Skole —, og endelig sidder han aabenbart inde med et ikke almindeligt Maal af Taalmodighed til at foretage den paakrævede, baade tidtagende og trættende, Gennemgang af et overordentligt stort arkivalisk Materiale. Naar hertil kommer, at han evner at lægge sine Resultater frem i en klar og tiltalende Form, er det forstaaeligt, at det er lykkedes ham at skabe en Bog, der maa betegnes som en virkelig Berigelse af vor kirkehistoriske Litteratur.

Den Bevægelse, Elle Jensen beskæftiger sig med, er overvejende den saakaldte hallensiske Statspietisme, der herhjemme særlig blev drevet frem af Christian VI og hans Kreds, men med Rette bemærker Forf., at det i en saadan Fremstilling ogsaa er nødvendigt at gaa ind paa den samtidige Mellemløbet, i hvilken Indflydelse baade fra Halle og Herrnhut mødtes paa ofte næsten ubestemmelig Maade. I et Par Indledningskapitler behandler Forf. den folkelige Jordbund, der skulde blive Genstand for Pietismens Nybrydningsarbejde, og de Kilder, der indeholder Oplysning om denne Udvikling. Fortræffelig er især Skildringen af Menneskematerialet, den jydsk Befolkning med dens gamle, traditionsbundne Kultur og dens mærkeligt tvædelte Livssyn, bestemt dels af den lutherske Kristendomsform, dels af en ejendommelig Blanding af Skæbnetro, katolske Levn og ældgamle hedenske Forestillinger. Mod hele dette Afsnit kan der dog indvendes, at man som Baggrund for den følgende Fremstilling af Pietismens Indsats savner en dyberegaaende Redegørelse for, hvad de foregaaende Perioders kirkelige Strømninger havde betydet som Forberedelse for det Menighedsliv, man nu ønskede udviklet. Det vilde dog have været interessant, om der kunde drages Linier mellem Pietismen og den »Præpietisme«, der repræsenteredes baade af den ortodoks-lutherske Bodsfromhed og af den engelske Retning især i Christian V's Tid. Navnlig vilde det have været ønskeligt, om der kunde paavises Spor af den berømte Forordning af 27. Marts 1629 om »Kirkens Embede og Myndighed«, der ikke mindst gennem Indførelse af en Slags Menighedsraad (»Præstens Medhjælpere«) søgte at organisere Kirkelivet paa ny Maade og formodentlig

derigennem ogsaa har banet Vej for følgende Perioders Vækkelsesarbejde¹.

De Kilder, Elle Jensen bygger sin Fremstilling paa, er overvejende af arkivalisk Art. I første Række har han draget sig til Nytte Generalkirkeinspektionskollegiets Arkiv, navnlig de her bevarede Visitatsindberetninger fra de jydskke Biskopper (især fra Hans Adolph Brorson, Broder Brorson og Peder Hygom). Som supplerende Kildestof er benyttet store Mængder af Arkivsager i Bisper- og Provstearkiver, desuden talrige Skifteprotokoller i Godsarkiver. En meget væsentlig Fortjeneste ved den foreliggende Afhandling er det, at for første Gang herhjemme er der her foretaget systematiske Undersøgelser af Bogbestanden i mange Hundrede Dødsboer baade efter Præster og Bønder². Sammenholdt med andet Kildemateriale giver disse Kilder værdifulde Vink, selv om Materialets noget tilfældige og summariske Karakter opfordrer til stor Varsomhed med Hensyn til at drage almindelige Slutninger. Der er i dette Kildestof flere Faldgruber, end man ofte tænker sig. Ogsaa den trykte Litteratur er blevet flittigt raadspurgt. Særlig har Forf. haft god Nytte af H. F. Rørdams talrige Bidrag til Pietismens Historie i 5. Række af »Kirkehistoriske Samlinger«. Derimod er det i høj Grad paafaldende og beklageligt, at han ikke synes at kende 2. Udgave af »Dansk biografisk Leksikon«.

De følgende Afsnit — Bogens Hovedpart — bestaar af en meget detailleret Gennemgang af, hvad der kildemæssigt kan fremlægges om den kirkelige Tilstand i Aarene ca. 1720—60 i hele Jylland, først i Vestslesvig, dernæst og mere udførligt i de fire nørrejydske Stifter, Herred for Herred, Sogn for Sogn. Ved deres overordentlige Rigdom paa Enkeltheder om lokale og personelle Forhold fremtræder disse Afsnit ikke altid som lige tiltrækkende Læsning, men derover bør man ikke klage. Det er netop

¹ I »Fra Frederiksborg Amt« 1921 S. 7—13 har jeg i sin Tid fremdraget et Eksempel paa, hvorledes en pietistisk orienteret Kirkemand som Peder Hersleb som Præst i Hillerød-Herlev kaldte denne Institution til Live igen og derved byggede videre paa Forordningen af 27. Marts 1629. — Jeg benytter iøvrigt Lejligheden til at gøre opmærksom paa, hvorledes der i et i den allernyeste Tid udgivet svensk Arbejde (Hans Lundin, Joannes Baazius' kyrkliga reformprogram, 1944, S. 11 f., 27 f.) er fremkommet betydningfulde Bidrag til Oplysning om den Indflydelse, som den nævnte vigtige Forordning i Samtiden har øvet i Sverige.

² Elle Jensen arbejder her paa lige Linie med moderne svensk kirkehistorisk Forskning, jvfr. Hilding Pleijel, Bouppteckningarnas bokbestånd, historiskt-principiella synpunkter, 1944 (Meddelanden från Kyrkohistoriska Arkivet i Lund 4), hvori Forf. slaar til Lyd for en systematisk Undersøgelse af Skifteprotokoller for derigennem at tilvejebringe Materiale til Oplysning om den religiøse Bogbestand i ældre Tid.

det nye og værdifulde ved denne Bog, at den bringer en i det enkelte gennemført, lokalt præget Dokumentation, og just ved at levere et saadant Stykke kirkehistorisk-topografisk Mikroskopi er det lykkedes Forfatteren at skabe et solidt Grundlag for Besvarelsen af den Opgave, han havde stillet sig.

Det er vel muligt, at senere fremkomne Oplysninger om Personer og Lokalteter hist og her vil kunne forrykke Billedet i det enkelte, men Totalitetsindtrykket vil næppe lade sig ændre. Med kritisk Forsigtighed gør Forf. Resultatet op paa følgende Maade: den hallensiske Pietismes Udbredelse i Jylland var ganske overvejende knyttet til Præsternes Virksomhed og skyldes fortrinsvis det Initiativ, der udgik fra det Præstekuld, som havde taget teologisk Attestats ca. 1740—50. Derimod findes der kun yderst faa Spor af en selvstændig Lægmandsbevægelse, og de Vækkelser, der kan paavises, var i den Grad knyttet til de paagældende Præsters Personligheder, at de tabte sig ved disses Død eller Forflyttelse. Hertil bidrog ogsaa i høj Grad, at den hallensiske Pietisme manglede et forbindende og sammenholdende Element. Hver pietistisk Kreds var at opfatte som «en Celle for sig», ganske modsat de herrnhutiske Brodersamfund, der stod i levende Forbindelse baade indbyrdes og med Moderkolonien. — Geografisk set viser den pietistiske Indflydelse sig at være meget spredt over hele Landsdelen. Mest Tilhold synes den dog at have fundet paa Vestkysten, Nord for Limfjorden og paa Vejleegnen (S. 135 ff.).

Det her refererede Standpunkt er sikkert fuldt berettiget ud fra de Kilder, der staar til vor Raadighed. Men et andet Spørgsmaal er det, om det bevarede skriftlige Kildemateriale overhovedet er tilstrækkeligt til at afgive et bærekraftigt Grundlag for Besvarelsen af det rejste Spørgsmaal. Forf. har selv under sin Gennemgang af Kilderne betonet, hvor spredte, spinkle og i flere Henseender utilfredsstillende de i Virkeligheden er, og han har ligeledes med Rette fremhævet som en Ejendommelighed ved Datidens bondefødte Mennesker, at de kun sjældent og ugerne udtalte sig om — end sige skriftligt berettede om — de Ting, der dybest rørte sig i dem. Det er derfor paa Forhaand at vente, at man vil være afskaaret fra talrige Vidnesbyrd, som netop vilde have haft stor Vægt. Men just derfor gør man sikkert vel i at regne med den Mulighed, at Udbredelsen af den hallensiske Pietisme kan have været en Del større, og at den aandeligt kan have betydet ikke saa lidt mere, end man skulde tro efter de Kilder, der nu foreligger.

I et Par Slutningskapitler belyser Elle Jensen de jyske Menigheders Stilling til den pietistiske Lovgivning (Kirketugt, Helligdagsoverholdelse, Konfirmation, Katekisation, Pontoppidans

»Forklaring« o. l.), den sejge Modstand, hele dette Komplex af Love og Paabud stødte paa, og Befolkningens almindelige Stilling til den nye Bevægelse. Sikkert med megen Ret paavises det, hvorledes Almuens gennemkonservative Følemaade paa Forhaand gjorde den uvillig og mistroisk stemt over for en saadan »Novitet« som den hallensiske Vækkelsesbevægelse, og rigtigt er det formodentlig ogsaa, at mange af Retningens Præster baade ved Indholdet og Formen i deres Forkyndelse havde vanskeligt ved at komme i nærmere aandelig Forbindelse med deres Sognefolk. Dog er Kildematerialet paa dette Omraade meget spinkelt. Givet er det dog, at Pietismen ikke naaede sit Maal at slaa dybe Rødder i den jydsk Befolkning; den efterlod f. Eks. kun faa Spor i de Bog-samlinger, som fandtes i Datidens Bondehjem, og den danner i Almindelighed ikke — som oftere antaget — Baggrunden for de Vækkelser, der opstod i det 19. Aarhundrede i Jylland.

Selvom der kan sættes Spørgsmaalstegn ved et og andet i Forf.'s Teser, lige som Enkeltheder hist og her kan indbyde til Kritik¹, maa Elle Jensens Bog betegnes som et meget værdifuldt Bidrag til Belysning af Pietismens Historie i Danmark, og det baade fordi den bringer saa meget nyt, og fordi den giver et saa godt Indtryk af, hvor langt man kan komme med det forhaanden-værende Materiale. Desuden tilkommer der Bogen en videre Betydning som den første i sin Art herhjemme. Det er da meget at ønske, at andre vil følge i det angivne Spor og levere tilsvarende Undersøgelser over Pietismen i det øvrige Danmark. Elle Jensen er i Virkeligheden kommet det nystiftede »Institut for lokalhistorisk Forskning« i Forkøbet, idet dette paa sit Arbejdsprogram bl. a. havde sat Udforskning af Pietismens lokale Udbredelse. Men ogsaa andre Bevægelser kunde fortjene at kortlægges paa lignende Maade. Kun fordi man alt for ofte har været tilbøjelig til ensidigt at opfatte Kirkehistorien som Idéhistorie eller som en Slags teologisk Litteraturhistorie, savner man vedblivende paa adskillige Omraader den Slags konkrete Specialundersøgelser over kirkelige Fænomeners Betydning for Landets almindelige Kulturtilstand. Som den gamle, politisk bestemte Statshistorie er ved at tabe Terræn over for den økonomiske Historie og Kulturhistorien, saaledes vil en stærkere realhistorisk betonet Behand-

¹ Særlig kan der være Grund til at fremhæve, at der findes alt for mange, delvis ret skæmmende Trykfejl. S. 151 kaldes H. P. Anchersen urigtigt Professor medicinæ (for eloquentiæ). S. 24 (jvfr. 26) tillægges det urigtigt Pietismen som en Fortjeneste at have oprettet de første Fattigskoler i København. Dette skyldtes netop Mænd af den af Forf. oversete »engelske« Retning, især Frands Thestrup.

ling af Kirkehistorien gøre denne mere frugtbar for den Samfundshistorie, som moderne Forskning med Rette tillægger saa megen Betydning.

Baade Forfatteren og Redaktionen af »Teologiske Studier«, der har foranstaltet Udgivelsen, har megen Ære af den foreliggende Bog. Derimod tjener det hverken Forfatter eller Redaktion til Ære, at Bogen ikke er forsynet med et Navneregister. Netop mod et Skrift af denne Karakter, der bringer Hundreder af nye Oplysninger om Forfattere, Personer og Lokalteter, er det en væsentlig Anke, at man er afskaaret fra ved Hjælp af et Register at benytte det som den Haandbog, det i Virkeligheden er. Denne Mangel er i dette Tilfælde saa følelig, at Redaktionen burde tage under Overvejelse, om det ikke var Umagen værd at lade et saadant Register udarbejde og udsende som et særligt Hefte. Man vilde derved i betydelig Grad forøge det foreliggende Arbejdes Værdi og desuden gøre Bod for en alvorlig Forsyndelse mod en elementær Regel i den historiske Teknik. *Bjorn Kornerup.*

Svend Hauge: Studier over D. G. Monrad som religiøs Personlighed. Kbh. 1944, 296 Sider.

Da Povl Bagge i 1936 udsendte sin grundige og i mange Henseender fortræffelige Disputats »Studier over D. G. Monrads Statstanker«, skrev Professor Friis i Historisk Tidsskrift (10. R. IV, 141 ff.) en Anmeldelse, hvori han anerkender, at Bagge indenfor Bogens Begrænsning har ydet noget værdifuldt og positivt, men hvori han samtidig beklager, at Emnet er lagt saa snævert an og afgrænset saa skarpt. Anm. understreger, at det i højere Grad, end Doktoranden havde gjort, er nødvendigt ved en Beskæftigelse med Monrads Statstanker at tage Hensyn til alle de væsentlige Faktorer, som har bestemt hans Udvikling, selv om man naturligvis ikke paa alle Felter kan gaa i Detailler. »Jeg forstaar ikke, at Forfatteren saa godt som helt har turdet udskille hans (sc. Monrads) religiøse Standpunkter og hans kirkepolitiske, der maa antages at staa i indbyrdes Forbindelse. . . . Forfatteren ved naturligvis udmærket, at Monrad aldrig nogensinde levede alene i »Politikens Verden«, men ogsaa stedse inderlig i »Bønnens Verden«, men derfor er det noget misligt, at Dr. Bagge har udskilt en enkelt vigtig Side af hans Tankeverden saa kategorisk, som Tilfældet har været. Dette skaber en vis Utryghed hos den, der læser denne snævert afgrænsede Studie med Bevidsthed om, hvor mange-